

УДК 94 (477) «1960/1980»

ПОЛІТИКА ДЕРЖАВНОГО КЕРІВНИЦТВА У СФЕРІ МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА (60-80-ті роки ХХ ст.)**Ольга Лісовська**

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

Україна, 20300, Черкаська обл., м. Умань, вул. І. Гонти, 36

e-mail: Lisovskaolya@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6290-7869>

У статті зроблена спроба комплексного висвітлення політики радянського керівництва щодо матеріально-технічного забезпечення українського села при інтенсифікації сільського господарства Української РСР у 1960-80-і роки. Розглянуто основні напрями аграрної політики держави, наголошено на досягненнях і прорахунках керівництва. Як висновок, зазначено, що аграрна політика радянської держави у питаннях організації господарювання на селі, мала досить багатомірний характер. Натомість негативом було те, що абсолютно більша частина директив не знаходила своєї матеріалізації, не була реалізована, й отже, була малорезультативною.

Ключові слова: українське село, УРСР, матеріально-технічне забезпечення, сільське господарство, аграрна політика

Проблеми українського села перебувають у центрі діяльності сучасних політичних партій, рухів, громадських організацій. Ці проблеми привертають увагу істориків, економістів, соціологів. Звичайно, на сьогоднішній день, на відстані певного часу, минуле нашої країни зображується зовсім в іншому світлі, ніж коли існував тотальний ідеологічний пресинг. Сучасні дослідження суспільствознавців характеризуються новими підходами щодо оцінки економічно-соціальних і культурно-освітніх процесів на селі, спотворених тоталітарною системою.

Упродовж усієї історії тоталітаризму лейтмотивом аграрної політики КППС була щонайвища експлуатація сільського господарства та непаритетне, другорядне його становище порівняно з промисловістю [10, с. 17]. Аграрний сектор економіки розглядався лише як постачальник сільськогосподарської продукції – продовольства та сировини. Фактично не здійснювався раціональний продуктивний пошук оптимальних форм організації сільськогосподарського виробництва.

Висвітлення питань, пов'язаних із політикою державного керівництва у сфері матеріально-технічного постачання є актуальним, особливо для відтворення цілісної реальної картини історії українського села 1960-80-х років. Актуальність обраної теми визначається ще й тим, що у ній порушуються проблеми аграрного стану економіки у селі, повсякденного життя селян, висвітлюються форми та методи тоталітарної системи, її здобутки та прорахунки, розуміння й аналіз яких сприятимуть вдо-

сконаленню управління діяльності органів влади у створенні благополуччя сучасного українця.

Тема даного дослідження знайшла часткове висвітлення у радянській історіографії, в якій з ідеологічних причин, дані, що характеризували політику держави щодо матеріально-технічного забезпечення аграрного сектору в 1960-1980-ті роки, подавалися вибірково, замовчувалися недоліки та наявні проблеми. У сучасній історичній науці низка дослідників вже зробили спробу переосмислити аграрну історію України [1-2; 4-7; 11-12]. Висвітлення цього питання на нових методологічних засадах простежується у низці праць С.С. Падалки [9-10], що є необхідним для відтворення неупередженої історії українського села в означений період. Хоча, здебільшого, питання аграрної політики держави розглядаються у контексті розвитку всієї аграрної історії Української РСР [3; 13-14].

Метою даного дослідження є висвітлення державної політики щодо матеріально-технічного постачання аграрного сектору Української РСР у 60-80-х роках ХХ ст. Автор ставить перед собою наступні завдання: на основі джерел проаналізувати основні напрями аграрної політики держави; зупинитись на досягненнях і прорахунках; простежити хід реалізації постанов та ухвал державних органів управління у сфері матеріально-технічного забезпечення українського села.

Однією з причин зміщення М. Хрущова з посад першого секретаря ЦК КППС і голови Ради міністрів СРСР був крах його аграрної по-

літики. У 1965 р. в Україні збитковими були майже 4 тис. колгоспів або 42% [3, с. 479]. Сільськогосподарська галузь залишилася непродуктивною, незважаючи на здійснення у 1962 р. підвищення заготівельних і роздрібних цін на м'ясо-молочну продукцію.

Такий стан сільського господарства зумовлював необхідність перегляду аграрної політики. Вже 24 березня 1965 р. на Пленумі ЦК КПРС Л. Брежнев наголошував на потребі швидкого виправлення помилок, допущених у сільському господарстві та на використанні матеріальних і моральних стимулів у розвитку виробництва; на рішучій зміні методів роботи; на покінченні з суб'єктивізмом у роботі.

Виробництво сільськогосподарської продукції здійснювало близько 10780 колективних і державних аграрних підприємств. Фактично третина продукції вироблялася в індивідуальному секторі. У господарському користуванні було 30,6 тис. га орних земель, утримувалося 34,3 тис. голів ВРХ, свиней, овець, 20,6 тис. голів птиці. У середньому колективні господарства виробляли близько 30,5 тис. т зернових, 43,8 т цукрових буряків, 6,4 тис. т овочів, 1,2 тис. т м'яса і сала, 10,3 тис. т молока, 1,7 млрд. шт. яєць [8, с. 272].

ЦК Компартії України як «бойовий загін КПРС» й уряд республіки не мав самостійної аграрної політики, а керувався у цьому питанні установками КПРС. Тому всі рішення з проблем діяльності аграрного виробництва та села взагалі, приймалися державними органами, ЦК КПУ розглядав відповідно до рішень ЦК КПРС і формував лінію їх виконання залежно до умов республіки [9, с. 22].

60-80-ті рр. ХХ ст. стали періодом прийняття значної кількості партійно-державних рішень з різних питань господарювання та життя на селі. Тільки за 1965-1970 рр. відбулося п'ять пленумів ЦК КПРС і стільки ж пленумів ЦК КПРС, присвячених винятково питанням життєдіяльності села. З цих проблем було прийнято на союзному рівні 28, республіканському – 23 спільних постанов ЦК та уряду, 25 постанов уряду СРСР, близько 40 рішень уряду УРСР.

Новою аграрною політикою, розробленою у березні 1965 р., передбачалося багато заходів для перерозподілу національного доходу на користь сільського господарства, використання економічних методів для розвитку аграрного сектору, інтенсифікації колгоспно-радгоспного виробництва та розв'язання соціальних проблем на селі.

Період реформаторської діяльності партії

та держави на селі можна поділити на два етапи. Перший – з жовтня 1964 р. до 1971 р. – характеризувався масштабністю й інтенсивністю у галузі сільського господарства, пошуком динамізму, поступом та ефективністю. Другому етапу – з 1977 р. до листопада 1982 р. – властиве помітне послаблення новаторських прагнень, консервація принципів і форм управління сільськогосподарським виробництвом, розроблених у березні 1965 р. [11, с. 265].

З початку 1970 р. сільськогосподарські плани України, як і СРСР, за більшістю показників не виконувалися. Однак засоби масової інформації широко пропагували досягнення сільськогосподарського виробництва. Мета зводилася до того, щоб підтримати у селянства трудову активність, почуття патріотизму, відданості соціалістичній ідеї, ще більше утвердити дух упевненості в завтрашньому дні.

У багатьох дослідженнях істориків, економістів, аграріїв стверджується про велике значення постанови березневого (1965 р.) пленуму ЦК КПРС «Про невідкладні заходи щодо дальшого розвитку сільського господарства». Сам пленум представлено як подію епохального значення. Зовсім не згадано постанову лютневого (1964 р.) пленуму ЦК КПРС «Про інтенсифікацію сільськогосподарського виробництва на основі широкого застосування добрив, розвитку зрошення, комплексної механізації та впровадження досягнень науки і передового досвіду для найшвидшого збільшення виробництва сільськогосподарської продукції» [14, с. 45].

Проте вказані постанови не лише схожі за змістом. У постанові березневого (1965 р.) пленуму ЦК КПРС майже дослівно повторюються положення лютневого (1964 р.) пленуму ЦК КПРС про суть аграрної політики на найближчий період. Зокрема про те, що найважливішим завданням партії та народу є подальше прискорення зростання сільського господарства, значне збільшення виробництва сільськогосподарської продукції, здешевлення її вартості та забезпечення рентабельності всіх галузей виробництва.

Майже ідентичними були і контрольні цифри, які містилися у вказаних документах. Відмінність полягала лише у тому, що лютневий (1964 р.) пленум ЦК КПРС відбувся, коли генсеком ще був М.С. Хрущов, а березневий (1965 р.) прийняв постанову з доповіді генсека Л.І. Брежнева. Це яскравий приклад, по-перше, прояву суб'єктивізму в діяльності КПРС і, по-друге, те, що вже у цей час була відсутня справді конструктивна політика виведення сільсь-

кого господарства з кризи [14, с. 45].

У 1970-80-ті роки управлінський апарат розширився до таких меж, що загальна кількість наглядців за селом сягнула майже мільйона, у республіці – більше двохсот тисяч чоловік. Здавалося, така чільна увага до села дає позитивні результати. У 1965 р. колгоспам надано право мати власні поточні рахунки у банках. З кожним роком зростала фінансова підтримка аграрного сектору. За 1960-1980 рр. сума довгострокових кредитів зросла у 5,8 рази й досягла 734 млн. крб. [1, с. 155].

У пориві запозичення зарубіжного досвіду здійснювалася спроба інтеграції сільського господарства і переробної промисловості – утворюється агропромисловий комплекс (АПК). У 1982 р. формуються районні підприємства для переробки сільгосппродукції, системи агрохімії, заготівельників, ремонтників тощо. Проте невдовзі з'ясувалося, що така реорганізація не дала бажаного ефекту, а видатки на утримання управлінських структур лягли новим тягарем на сільськогосподарське виробництво. Нові управлінські моделі виростали з існуючої командно-адміністративної системи.

У 1960-80-ті роки сільське господарство УРСР розвивалося з великими труднощами. Певні досягнення в аграрному секторі не змінили його статусу як найбільш економічно слабкої, занедбаной ланки господарського організму. У 1970-1985 рр. на 57,3% знизилася фондівіддача. Відбувалося на 35-150% подорожчання техніки, будівельних матеріалів, нафтопродуктів, що постачалися сільському господарству. Продуктивність рослинництва та тваринництва була у 2-3 рази нижча, ніж в економічно розвинених країнах [13, с. 447].

На вересневому пленумі ЦК КПУ (1974 р.) перед господарниками було поставлене завдання: додатково розширити посіви зернових на 1 млн. га та довести їх загальну площу до 17, 7 млн. га [16, с. 32]. Унаслідок цього рішення зернові культури почали сіяти у повністю непридатних для цього зонах – поліських, гірських і передгірських. Під плуг ішло буквально все.

У період, який взятий до розгляду, значна кількість політичних рішень була спрямована на розвиток і посилення хімізації сільськогосподарського виробництва. Виконання планів із хімізації у низці випадків перетворювалася у самодостатній чинник. Оскільки він носив політично-стратегічний характер, то часто гонитва за «цифрою» у хімізації була навіть важливішою, ніж отримання реальної віддачі від неї.

Березневий (1970 р.) пленум ЦК КПУ затве-

рдив заходи для розвитку тваринництва республіки. Основою піднесення галузі оголошувалося зміцнення кормової бази та механізація виробничих процесів. У рішеннях липневого (1970 р.) пленуму ЦК КПУ визначалося, що одним із головних і першочергових завдань у справі прискореного розвитку сільського господарства є зміцнення його матеріально-технічної бази [10, с. 22].

У січні 1974 р. Компартія оголошує новий курс аграрної політики – всебічна інтенсифікація сільського господарства. Вважається, що існуюча організаційна структура виробництва вже не відповідає рівню розвитку продуктивних сил і тому вичерпала себе. Ключовим завданням стає спеціалізація господарств та концентрація виробництва. Було заплановано розробити програму, яка б визначала оптимальні розміри спеціалізованих господарств і націлювала на створення міцної кормової бази шляхом розвитку польового кормовиробництва, нарощення потужностей комбікормової промисловості, будівництва ферм і комплексів для виробництва молока та м'яса.

У 1978 р. партійно-державне керівництво вдається до спроби вплинути на сільськогосподарське виробництво через систему адміністративно-директивних важелів. У липні ЦК КПРС і ЦК КПУ провели пленуми, на яких обговорювалося питання «Про подальший розвиток сільського господарства». Вони були названі історичними, а їх постанови за значенням прирівнювалися до рішень березневого (1965 р.) Пленуму.

Пленум ЦК КПУ констатував «великі досягнення» сільського господарства, здобуті протягом останнього десятиліття. 1968-1978 рр. характеризувалися як період, коли партія бачила «своїм першочерговим завданням» зміцнення матеріально-технічної бази сільськогосподарського виробництва «шляхом прискорення темпів механізації, хімізації, меліорації земель, комплексного розвитку галузі». У сільське господарство республіки було спрямовано 45 млрд. крб. субсидій.

Оцінюючи здобутки сільського господарства, партійно-державне керівництво відносило досягнуте цілком на свій рахунок; про недоліки ж говорилося опосередковано як про таке, що начебто не залежало від волі верхів. Насправді ж у другій половині 1970-х років держава втрачала контроль над процесами в економіці. Кількість збиткових господарств у республіці до загальної кількості колгоспів і радгоспів у другій п'ятирічці зросла з 14,4% до 39%. На кінець 10-ї п'ятирічки на розвиток

сільського господарства було спрямовано 25,2 млрд. крб. капітальних вкладень, що на 18,6% більше, ніж у попередній п'ятирічці [15, арк. 36-38]. Але це не врятувало ситуацію.

Наприкінці 70-х років ХХ ст. погіршилася продовольча ситуація. Попит на основні продукти харчування зростав швидше, ніж їх виробництво. На ХХІV з'їзді КПРС у лютому 1981 р. було ухвалено рішення про розробку Продовольчої програми, яка б ґрунтувалася на принципах пропорційності та збалансованості розвитку агропромислового комплексу. Уперше в новітній історії України йшлося про необхідність зв'язку між виробництвом сільськогосподарської продукції та галузями її переробки.

У травні 1982 р. пленум ЦК КПРС затвердив «Продовольчу програму РСР на період до 1990 р. і заходи по її реалізації». Вона виявилася генеративним документом, дев'ять розділів якого зафіксували: основні підсумки та завдання розвитку АПК, удосконалення матеріально-технічної бази, забезпечення транспортом, тарою, виробництво основних видів продовольства, посилення ролі науки у реалізації продпрограми, поліпшення соціально-побутових умов життя на селі, підвищення ефективності діяльності сільгоспідприємств, розвиток економічних зв'язків із зарубіжжям [14, с. 49]. На листопадовому (1982 р.) Пленумі ЦК КПУ Продовольчу програму Української РСР було схвалено.

Продовольча програма передбачала протягом 10 років збільшити основні виробничі фонди сільського господарства України у 1,5 рази, енергетичні потужності господарств – у 1,6 рази, поставки міндобриб – у 1,7 рази. Але ні в союзних партійних рішеннях, ні на пленумі ЦК КПУ не йшлося про відповідні ресурси, необхідні для здійснення програми. Відповідальні за цю справу інстанції мали керуватися вказівкою ЦК КПРС, що у процесі розробки річних і п'ятирічних планів Держплану необхідно вишукувати додаткові ресурси. Отже, реальна матеріальна база під продовольчу програму не підводилася. Разом із тим висловлювалися сподівання, що вона дасть змогу скоротити імпорт продовольства, бо «керівники деяких держав намагаються використати звичайні економічні операції на кшталт продажу нам зерна як засіб тиску на нашу країну» [7, с. 98-99].

У програму поряд із господарськими питаннями були включені великомасштабні заходи із соціальної перебудови села, розвитку агросервісу, виробничої та соціальної інфра-

структури. Цей комплекс заходів насправді передбачав повернення сільського господарства у бік інтенсивного розвитку. У деяких районах прагнення «запрограмувати» всі напрями соціально-економічного розвитку села були настільки великими, що загальна кількість програм тут сягала декількох десятків. Дещо більша кількість програмних розробок, порівняно з іншими областями, налічувалася на Полтавщині, Харківщині, Дніпропетровщині та в інших областях [12, с. 67].

Однак ці рішення, як і намагання реалізувати Продовольчу програму, істотних наслідків не дали. Посилилося безгосподарське використання землі. Уже на осінь 1982 р. далися знаки труднощі у досягненні накреслених програмою завдань. У жовтні 1982 р. на пленумі ЦК компартії України В.Щербицький повідомив членам ЦК, що генсек звертає увагу на повільні зміни в аграрному виробництві, закликає «застрахувати наше сільське господарство від неврожаїв, домогтися щорічних високих і стабільних зборів зерна», зробити все, щоб «доля Продовольчої програми не визначалася примхами погоди» [17, арк. 14].

У лютому ХХVІІ з'їзд КПРС закріпив курс партії на перебудову. Намічені плани передбачалося здійснити за 15 років, але по суті нічого нового в економічну сферу вони не вносили. З'їзд Компартії України затвердив всі програмні проекти документів ХХVІІ з'їзду відповідно до республіки. Однак, у березні 1987 р. на пленумі ЦК КПУ зазначалося, що ніяких позитивних змін в аграрній сфері так і не сталося.

Отже, аграрна політика радянської держави у питаннях організації господарювання на селі мала досить багатовимірний характер. Та негативом було те, що абсолютно більша частина директив не знаходила своєї матеріалізації, не була реалізована, а отже, була малорезультативною, не приносила належної віддачі.

Керівництво країни показувало свою безгосподарність перед проблемами села, нововведення не спрацьовували. Нав'язування з центру форм і методів роботи не відповідало можливостям виробників.

Набір інструментів, за допомогою яких керівництво республіки намагалося покращити й інтенсифікувати сільське господарство, виявився вкрай бідним і зводився до створення нових і модернізації старих адміністративних методів, за допомогою яких командно-адміністративна система намагалася домогтися від колгоспів і радгоспів збільшення виробництва продукції.

Постанови приймалися без попередньої на-

укової підготовки, за принципом «спроб і помилок»: спочатку ухвалювалося політичне рішення, потім щось перевірялося на практиці і вже потім усе це відшліфовувалося і підганялося під потрібні нормативи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Доценко О.Г. Соціально-економічний і політичний розвиток України в 20-80-х роках ХХ ст. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ, 2002. 223 с.
2. Завальнюк О.М., Рибак І.В. Новітня аграрна історія України. Кам'янець-Подільський, 2004. 288 с.
3. Історія українського селянства: нариси: В 2 т. / В.А. Смолій (відп. ред.); НАН України. Інститут історії України. Київ, 2006. Т. 2. 2006. 652 с., іл.
4. Кривчик Г.Г. Українське село під владою номенклатури (60-80-ті рр. ХХ ст.). Дніпропетровськ, 2001. 192 с.
5. Литвин В.М. Україна: два десятиліття «застою» (1966-1985). Київ, 2004. 256 с.
6. Лісовська О.В. Українське село у 60-ті – першій половині 80-х рр. ХХ ст. (стан матеріально-технічної бази). Монографія. Умань, 2010. 216 с.
7. Мазур О.О. Продовольча програма 1982 року в Україні: плани та реалії: дис. канд. іст. наук: 07.00.01. Черкаси, 2006. С. 98-99.
8. Народне господарство Української РСР в 1970 році. Статистичний щорічник. Київ, 1971. 611 с.
9. Падалка С.С. Сільське господарство України в другій половині 60-х рр. ХХ століття. Київ, 2000. 187 с.
10. Падалка С.С. Українське село в контексті політики тоталітарної держави (60-80-ті роки ХХ ст.). Київ, 2003. 160 с.
11. Панченко П.П., Шмарчук В.А. Аграрна історія України: Підручник. Київ, 2000. 342 с.
12. Панченко П.П. Сторінки історії України ХХ ст.: (Українське село: поступ, сподівання, тривоги): Навч. посібник для студ. вузів, вчителів та учнів серед. шкіл. Київ, 1995. 230 с.
13. Україна і світ. Історія господарства від первісної доби та перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства. Навчальний посібник для вузів / [за заг. ред. Б.Д. Лановика]. Київ, 1994. 368 с.
14. Українське село у 20-90-х роках ХХ століття: Короткий історико-економічний нарис / [Л.Ю. Бернштейн, П.П. Панченко та ін.]. Київ, 1998. 122 с.
15. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. Ф. 2. Оп. 14. Спр. 5157. 205 арк.
16. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 1. Спр. 109. 267 арк.
17. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 676. 157 арк.

Lisovska Olga

State Leadership Policy in the Field of Material and Technical Support of Ukrainian Village (60s-80s of the 20th century)

The paper attempts to comprehensively uncover the policy of the Soviet leadership regarding the material and technical support of Ukrainian village under the intensification of the Ukrainian SSR agriculture in the 1960s – 80s. The main directions of the state policy are considered, and the achievements and faults of the government are emphasized. The author has set himself the goal to analyze the agrarian policy of the government in a certain period and to clarify its role in the intensification of agriculture.

The 60s-80s of the twentieth century became the period of adoption of a significant number of party-state decisions on various issues of village management and life. The agrarian sector of the economy was considered only as a supplier of agricultural products – food and raw materials. In fact, there was no rational, productive search for optimal forms of agricultural production organization. Throughout the whole history of totalitarianism, the key-note of the agrarian policy of the CPSU was the highest possible exploitation of the agricultural sector and its not equal, secondary position as compared with the industry.

It is concluded that during the 60s – 80s of the twentieth century the state had not managed to raise the social significance of peasant work. The implemented measures were of halved nature and were not supported by the necessary material factors. The agrarian policy of the Soviet state concerning the organization of agriculture was of a quite complicated character. But not positive was the fact that most of the directives did not find their materialization, were not implemented, and therefore, were ineffective, and did not bring a proper profit. The country's leadership showed its mismanagement concerning the problems of the village, the innovations did not work. The forced from above forms and methods of work did not meet the capabilities of the producers. The governmental decrees were issued without a prior scientific background, on the principle of «trial-and-error»: firstly a political decision was made, then something was tested in practice, and then all that was polished and adjusted to the required standards.

Keywords: *Ukrainian village, USSR, material and technical support, agriculture, agrarian policy*

Надійшла до редакції / Received: 16.10.2018

Схвалено до друку / Accepted: 03.12.2018